

Mohammed
en het ontstaan van de islam

Marcel Hulspas

Mohammed

en het ontstaan van de islam

Athenaeum—Polak & Van Gennep
Amsterdam 2015

Met dank aan Wim Raven

Eerste, tweede (e-book), derde en vierde druk, 2015

Copyright © 2015 Marcel Hulspas/
Athenaeum—Polak & Van Genneep,
Spui 10, 1012 wZ Amsterdam

Omslag Mijke Wondergem
Omslagbeeld De westelijke zijde van de berg Arafat, bij Mekka,
tijdens de jaarlijkse bijeenkomst van pelgrims (pl. 15),
Abd al-Ghaffar, E.J. Brill, 1888-1889, Rijksmuseum

ISBN 978 90 253 0755 4
NUR 683
www.uitgeverijathenaeum.nl

Inhoud

INLEIDING 7

DEEL EEN

1. Het fatale jaar 602 19
2. Naar het Einde der Tijden 31
3. Arabië en de Arabieren 49
4. De strijd om Arabië 71
5. Mekka, de goden, de Kaäba 87

DEEL TWEE

6. Een profeet voor de Arabieren 117
7. De verhalen over Mohammed 132
8. De openbaringen 161
9. De bestraffingsverhalen 187
10. De Dag der Opstanding 211
11. De boodschap van de Profeet en de reactie van de Mekkanen 241
12. Mohammed, de Joden en de christenen 273

DEEL DRIE

13. Profeet in eigen stad 301
14. Op weg naar Medina 335
15. Verraad in de gemeenschap 367
16. Moord in de heilige maand 390
17. De oorlog tegen Mekka en de Joden 408
18. Een aanval op Mekka 448
19. Koning van de Hidjaaz 481

DEEL VIER

- 20. De val van het Perzische rijk 525
- 21. De laatste jaren van Mohammed 552
- 22. De doorbraak naar het noorden 577

Epiloog 615

Kaart 618

Register 621

Inleiding

‘En hij bralt dat dat door God naar hem is neergezonden!’

Wie was Mohammed? Wie was die profeet waar de Arabieren het over hadden? En wat was die openbaring die hij hun zou hebben gebracht? Kwam die echt van God? Een openbaring in het Arabisch, aan Arabieren? De inwoners van Palestina en Syrië, Joden en christenen, konden het nauwelijks geloven. Hij moest wel een bedrieger zijn, een leugenaar. Maar het was heel onverstandig om dat hardop te zeggen.

In het jaar 634 was het allemaal begonnen. Dat voorjaar waren er plots uit het zuiden grote Arabische legers opgedoken. Een ervan was in de buurt van Gaza op een Byzantijnse legermacht gestoten, maar die vormde geen partij. De Byzantijnen sloegen op de vlucht, en de Arabieren plunderden daarna de hele streek. Ze zeiden dat ze ‘van Mohammed’ waren. Dat was hun profeet. Niemand had enig idee waar ze het over hadden.

In 636 rukten ze op naar het noorden, naar Damascus en verder. Keizer Heraklios had misschien een paar jaar daarvoor het machtige Perzische rijk op de knieën gedwongen – nu was hij niet in staat om die woeste plundersaars te verdrijven. Toen ze de stad Homs naderden, wist hij ze door snel ingrijpen tijdelijk terug te dringen. Het kwam zelfs tot een echte veldslag. Maar de Byzantijnen blunderden, en werden uiteengejaagd. De Arabieren trokken opnieuw richting Homs. Uiteindelijk sloeg Heraklios op de vlucht, westwaarts, naar zijn hoofdstad Constantinopel. Zou hij ooit terugkeren? vroeg iedereen zich af. Zou hij de glorie van het oude rijk kunnen herstellen? En wat velen zich ook afvroegen: wat hadden ze misdaan dat ze dit wrede lot moesten ondergaan? Bisschop Sophronios van Jeruzalem (een gevangene in zijn eigen stad) wist wel waarom God de woeste ‘Saracenen’ op hen had losgelaten: de christenen hadden gezondigd en God gaf ze hun verdiende loon. In zijn preek voor het feest van Driekoningen in 636 (of 637) ging hij ongenadig tekeer:

Dat is waarom de wraakzuchtige en God hatende Saracenen, de verwoestende gruwel duidelijk voorzegd door de profeten, de plaatsen veroveren die voor hen niet toegestaan zijn, steden plunderen, velden verwoesten, dorpen platbranden, heilige kerken in brand steken, de heilige kloosters veroveren, de strijd aanbinden met de Byzantijnse legers die tegen hen in het veld worden gebracht, en door te vechten oorlogsbuit opstapelen en overwinning na overwinning behalen.

De keizer kwam niet terug. De Joodse en christelijke inwoners van Syrië en Palestina hadden niet veel contact met hun nieuwe overheersers. En dat geloof van de Arabieren, daar begrepen ze weinig van. Op hun beurt waren de Arabische heersers niet geïnteresseerd in de religies van hun onderdanen. Christenen en Joden waren voor hen één pot nat; ze noemden hen de ‘lieden van het Boek’, dat wil zeggen dat zij al eerder profeten hadden gekend die Gods openbaring had gebracht. Maar daarna waren ze God ontrouw geworden. Zij, de Arabieren, hadden van hun eigen Profeet Mohammed de definitieve, de perfecte openbaring ontvangen. Mohammed had gezegd dat ze de ‘lieden van het Boek’ met respect moesten behandelen. Die mochten hun geloof behouden en moesten voor hun bescherming een speciale belasting betalen, de *djizja*. Maar het was niet de bedoeling dat zij zich tot de islam bekeerden. De Koran, de perfecte openbaring, was immers neergedaald in het Arabisch, en was dus uitsluitend bestemd voor de Arabieren.

Het kón natuurlijk wel, moslim worden. Gods boodschap was in principe voor de hele mensheid bestemd. Maar de Arabieren hadden de nodige hindernissen opgeworpen. Zo vonden ze dat iemand die moslim wilde worden eerst een overeenkomst moest sluiten met een Arabier (dan werd hij een *mawla*), zodat hij bij een stam hoorde. Het was met andere woorden iets vreemds, een uitzonderlijke stap. Het werd zeker niet aangemoedigd. Kortom, in de eerste decennia na de verovering gingen de Arabische heersers en hun onderdanen elkaar vooral uit de weg. Dat veranderde pas onder het bewind van de beroemde kalief Abd al-Malik ibn Marwaan.

Abd al-Malik (regeerperiode 685-707) kwam aan de macht na twintig jaar felle machtsstrijd binnen het islamitische rijk. Die strijd (de traditie spreekt van de eerste en tweede *fitna*, ‘strijd’) brak los in 656. De aan-

leiding was dat de toenmalige kalief Oethmaan, de derde kalief sinds de dood van Mohammed, de neiging had leden van zijn eigen familie te benoemen op belangrijke bestuursposten. Troepen in Irak en Egypte kwamen hiertegen in verzet en trokken op naar de toenmalige hoofdstad Medina. Oethmaan werd in zijn paleis vermoord. De opstandelingen wezen vervolgens Mohammeds schoonzoon Ali aan als de nieuwe leider. Maar Ali liet de moordenaars van Oethmaan ongemoeid en kreeg het daardoor aan de stok met de felle Aisja, een van de voornaamste weduwen van de Profeet, en met Moe'awia, de gouverneur in Syrië (en familie van Oethmaan). Ali versloeg Aisja in de 'Slag om de kameel' maar werd daarna zelf verslagen door Moe'awia. Kort daarop werd hij door extremisten vermoord. Vervolgens was het een aantal jaren redelijk rustig. Moe'awia deed een poging Constantinopel te veroveren over zee, maar dat mislukte. Na zijn dood in 680 moest zijn zoon Jazied afrekenen met meerdere opstanden, waaronder een onder leiding van Ali's zoon Hoersain. Deze werd vernietigend verslagen in de Slag bij Karbala. De strijd om de macht in het islamitische rijk zette zich voort, ook na de dood van Jazied in 683, totdat twee jaar later Abd al-Malik aan de macht kwam in Syrië. Deze doortastende kalief sloot snel vrede met de Byzantijnen, dirigeerde zijn troepen oost- en zuidwaarts en versloeg al zijn tegenstanders. Het was de start van de dynastie der Oemajjaden, die tot 750 in Damascus aan de macht zou blijven. (Later werden ze verjaagd door de Abbassiden, die een gloednieuwe hoofdstad lieten bouwen, Bagdad.)

Toen hij eenmaal de onbetwiste *amir al moeminin* ('leider van de gelovigen') was, stond Abd al-Malik voor de zware taak om een rijk dat grotendeels bewoond werd door christenen en Joden, en waarin moslims héél schaars waren (en tot op het bot verdeeld), tot een eenheid te smeden. Met name de verslagen maar zeker niet verdwenen aanhangers van Ali en zijn familie (de *shiat* Ali, 'partij van Ali', ofwel sjiïeten) vormden een voortdurende bedreiging. Om de eenheid te versterken, startte Abd al-Malik een groot programma gericht op de 'arabisering' van de samenleving. Hij voerde bijvoorbeeld een uniform stelsel van maten en gewichten in, ontleend aan traditionele Arabische eenheden. Ook hervormde hij het muntstelsel. Op zijn nieuwe munten liet hij de *shahada* zetten, de geloofsbelijdenis: 'Er is geen god dan God, Mohammed is de boodschapper van God'. En de islam werd op die munten aangeduid als de

dien al-hakk – het ware geloof. Op die manier dwong hij zijn niet-islamitische onderdanen om geld bij zich te dragen met een voor hen godslasterlijke boodschap. (Hij werd overigens misschien ‘geprovoceerd’ door de Byzantijnse keizer Justinianus II, die in 695 nieuwe gouden munten uitbracht met daarop een afbeelding van Christus. Byzantijnse munten werden ook in de islamitische wereld gebruikt.)

Abd al-Malik wilde de islam ook veranderen, van een in zichzelf gekeerd, exclusief Arabisch geloof in een zelfverzekerde, zelfbewuste religie; opvolger van het jodendom en het christendom. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn besluit om op de Tempelberg in Jeruzalem een islamitisch heiligdom te bouwen, de Rotskoepel. Het werd geen moskee; het gebouw heeft de achthoekige vorm die in die tijd kenmerkend was voor een martyrium, een mausoleum voor een martelaar. Maar het bevatte geen graf; het gebouw was bedoeld om een plek te vereren. Volgens islamitische geleerden was dát namelijk de plek geweest vanwaar de Profeet aan zijn hemelreis was begonnen. Maar ook voor Joden was dat een bijzondere plek. Ooit had daar de Tempel van Salomo gestaan, en de Joden droomden van de herbouw van de Tempel exact op die plek. Wat hen betreft moest de berg leeg blijven. Daar had Abd al-Malik geen boodschap aan. Maar de Rotskoepel was ook een uitdaging aan de christenen. Op de muren liet de kalief namelijk Arabische teksten aanbrengen die zeiden dat Christus níét de zoon van God was. Zoals deze: ‘Zeg: Hij God is één. God de Eeuwige. Niet heeft Hij verwekt noch is Hij verwekt en niet is één aan Hem gelijkwaardig.’

Die tekst komt overeen met *soera* (hoofdstuk) 112 van de Koran. Het is een van de oudste stukjes tekst uit de Koran die we kennen. Mohammed zélf wordt in de teksten op de Rotskoepel ook genoemd, zij het maar één keer: ‘Mohammed is de boodschapper van God’ (ook een citaat uit de Koran). Al die teksten lijken bedoeld voor de christenen. Daarmee was de boodschap van dit gebouw duidelijk: de Joden en de christenen dienden hun plaats te kennen. De islam was de superieure godsdienst.

De christenen in Syrië en Palestina werden onrustig. Ze constateerden dat dat geheimzinnige geloof van de Arabieren geen onbetekenend, minderwaardig verschijnsel was maar een gevaarlijke ketterij. Omstreeks 690 schreef de monnik Anastasios van Sinai een boek, de *Hodegos* (‘Gids’), waarin hij beschrijft hoe een christen moest discussiëren met

Arabieren, over wat hij noemt ‘de verkeerde opvattingen van de Saracenen’. Wanneer je kettters wil bestrijden, schrijft hij:

Dan moet je beginnen met hun valse vooronderstellingen te verwerpen. Bijvoorbeeld wanneer we met Arabieren willen praten, moeten we beginnen met iedereen te veroordelen die zegt: ‘Twee Goden’ of iedereen die zegt: ‘God heeft een zoon verwekt.

Dat was blijkbaar de voornaamste kritiek van de moslims op de christenen: ze vereerden niet één maar twee goden (namelijk ook Jezus, als de zoon van God), en ze beweerden dat God een zoon had. Waren er christenen die de Arabieren durfden tegen te spreken? Na de Hodegos verschijnt er lange tijd niet veel meer. Maar dan, zo’n veertig jaar later, is er ineens de *Pege gnoseos*, van Johannes van Damascus, een felle aanval op de islam.

Johannes van Damascus was priester, monnik, of een kerkbestuurder – de bronnen verschillen van mening. We weten niet wanneer hij is geboren maar hij moet gestorven zijn vóór het jaar 754, want in dat jaar werd hij in een kerkelijk concilie, gehouden in de stad Hieria, postuum tot ketter verklaard. In die documenten wordt hij aangeduid als ‘Mansoer’, een Arabisch woord dat ‘geholpen’ betekent (meestal door God, aan een overwinning, dus het betekent ook zoets als ‘overwinnaar’). In dat geval was hij wellicht een kleinzoon van Mansoer ibn Sarjoen, de hoogste bestuurder voor financiële zaken van Damascus, in de tijd dat de Arabieren de stad veroverden. En dan was hij de zoon van Sarjoen ibn Mansoer, secretaris aan het Arabische hof in Damascus en een vertrouweling van Moe’awia en Abd al-Malik. Volgens de verhalen trok Johannes zich rond 730, toen hij oud was, terug in het beroemde klooster van Mar Saba, bij Jeruzalem, en schreef hij daar het werk dat hem beroemd zou maken: de *Pege gnoseos*, de ‘Fontein van kennis’, een Griekstalig geschrift waarin honderd ketterijen worden beschreven. En ketterij nummer honderd in de *Pege* is de islam.

Johannes voelde duidelijk een diepe minachting voor dat geloof, en hij neemt geen blad voor de mond. Hij spreekt over de ‘volksverlakken-de godsdienst’ van de Arabieren, over het ‘gebral’ en ‘ijdel geleuter’ van hun profeet en over een zogenaamde openbaring vol ‘lachwekkende za-

ken'. Voor hem is de islam het bijgeloof van een achterlijk volk. Ooit ver-
eerden de Arabieren afgoden, vertelt hij: 'Maar sindsdien is er onder hen
een valse profeet opgestaan die Mamed heet. Die had toevallig kennisge-
maakt met het Oude en het Nieuwe Testament en ook nog een ariaanse
monnik leren kennen, waarna hij zijn eigen ketterij stichtte.'

De islam was volgens hem dus gebaseerd op oppervlakkige kennis
van het jodendom en christendom en een ontmoeting met een ketterse
monnik. (Het arianisme waar hij naar verwijst bestond toen al niet meer,
maar hij zag blijkbaar overeenkomsten tussen die ketterij en de islam.)
De Schrift die deze Mamed zou hebben ontvangen, was volgens Johan-
nes een lachertje:

En na het volk voor zich gewonnen te hebben door voor te wenden een
godvrezend mens te zijn bazuinde hij overal rond dat God vanuit de he-
mel een Schrift naar hem had neergezonden. Daarin presenteert hij en-
kele uiteenzettingen waarom men alleen maar lachen kan, en hij gaf aan
hen toen deze vorm van verering door.

Hij werpt de moslims voor de voeten dat niemand de komst van Mo-
hammed had voorspeld en dat niemand getuige was geweest van die
openbaring:

En we brengen hen in de war door te zeggen: 'Mozes ontving de wet op
de berg Sinaï ten overstaan van heel het volk terwijl God daar verscheen
in een wolk, in vuur, in duisternis, en in storm. En alle profeten vanaf
Mozes hebben voorgezegd dat Christus zou komen, dat hij God is, dat de
zoon van God in het vlees zou komen, dat hij gekruisigd zou worden,
zou sterven en weer opstaan, en dat hij zal oordelen over levenden en do-
den.' En wij zeggen: 'Waarom is jullie profeet niet op dezelfde manier
gekomen, met anderen als zijn getuigen, en waarom heeft God niet in
jullie aanwezigheid, zoals hij ook aan Mozes de wet gaf terwijl het hele
volk toekeek en de berg rookte, aan hem dat geschrift gegeven waarover
jullie het hebben, zodat ook jullie zekerheid zouden hebben?' En daarop
antwoorden zij dat God doet wat hij wil. Dan zeggen wij: 'Dat weten wij
ook wel, maar onze vraag is: Hoe is dat geschrift naar jullie profeet neer-
gedaald?'

Heeft hij écht met moslims gedebatteerd? Het valt te betwijfelen. Bovenstaande dialoog is, net als die bij Anastasios, waarschijnlijk alleen maar bedoeld om de lezer te leren hoe je moet discussiëren met moslims: stel ze deze vragen, dan zullen ze zo-en-zo antwoorden, en geef daarop dan weer dat-en-dat antwoord. Om aan te tonen hoe belachelijk die zogenaamde openbaring is, geeft Johannes een aantal voorbeelden. Daaruit blijkt dat de Koran die hij gelezen of gezien heeft, praktisch dezelfde moet zijn geweest als de Koran zoals we die nu kennen.

Het is niet duidelijk wanneer de Koran precies is ontstaan, wie Mohammeds openbaringen heeft verzameld en samengevoegd. Het bekendste verhaal (er zijn er meer) zegt dat het initiatief genomen werd na een zeer bloedige veldslag, de Slag bij al-Akrabaa, tussen de moslims en hun tegenstanders in Centraal-Arabië. Dat was in 633. Mohammed was het jaar daarvoor overleden. Tot dan toe werden al zijn openbaringen uit het hoofd geleerd en mondeling doorgegeven. Maar in die veldslag zouden zó veel van zijn naaste ‘gezellen’ zijn omgekomen dat Mohammeds opvolger Aboe Bakr aan Mohammeds secretaris, Zaid ibn Thabit, de opdracht gaf om de openbaringen op schrift te zetten. Zaid, zo gaat het verhaal, schreef ze over ‘van perkament, schouderbladen, palmbladeren en uit het hart van mensen’.

Volgens andere verhalen gaat de eer voor het verzamelen van de Koran niet naar de eerste kalief, Aboe Bakr, maar naar zijn opvolger Oemar (634-644). En ook de derde kalief, Oethmaan ibn Affaan (644-656) wordt wel genoemd. Oethmaan hoorde dat strijders uit Syrië en Irak verschillende versies van de openbaringen kenden en daarover ruziemaakten. Dus gaf hij vier geleerden, onder wie de al genoemde Zaid, opdracht één versie van de openbaringen te maken. Oethmaan liet deze standaardversie kopiëren en verspreiden, en gaf opdracht andere verzamelingen van openbaringen te verbranden.

Dat verhaal over Oethmaan zou best wel eens waar kunnen zijn, want de oudste Koran die we kennen, het ‘San’aa manuscript’, dat in 1972 in de Jemenitische hoofdstad San’aa ontdekt werd, heeft al veel weg van de Koran zoals we die nu kennen. Eigenlijk bevat dat manuscript twee versies van (de helft van) de Koran. De oudste versie die erop was geschreven, is ooit weggeschraapt en daaroverheen is een nieuwe versie geschreven. Maar de oude is nog traceerbaar. De ‘nieuwe’ komt vrijwel overeen

met de Koran ‘van nu’. De weggeschrapte oude versie daaronder vertoont tientallen verschillen met de huidige, maar echt belangrijk zijn die niet; het gaat om details. De oudste versie is C14-gedateerd op vóór 670. Het San’aa manuscript toont dus aan dat alle speculaties over een laat of langzaam ontstaan van de Koran verworpen moeten worden. De tekst van de Koran stond blijkbaar na 650 al zo goed als vast. En de Koran die Johannes van Damascus tachtig jaar later zag was dus hoogstwaarschijnlijk dezelfde als ‘onze’ Koran.

Johannes opent zijn kritiek op de Koran met:

[Mohammed] zegt dat er slechts één God bestaat, de schepper van alle dingen, die noch verwekt is noch iets verwekt heeft. Hij zegt dat de Christus het Woord van God is en ook diens Geest, maar wel geschapen en een die naar, en dat hij zonder zaad is verwekt uit Maria, de zuster van Mozes en Aäron.

Deze passage is bedoeld om aan te tonen dat die profeet totaal in de war moet zijn geweest. Hij had (in Johannes’ ogen) duidelijk geen benul van theologie. Interessant is echter dat Johannes uitstekend op de hoogte is van de inhoud van de Koran. Hij weet exact díé verzen aan te wijzen die de moslims in de problemen konden brengen. De curieuze opmerking dat Maria de zuster van Mozes zou zijn geweest, komt inderdaad in de Koran voor (soera 19, vers 28). Een dergelijke domme vergissing toont wat hem betreft aan dat dit geschrift nooit van God kon komen. Johannes geeft nog een andere opmerkelijke opvatting van ‘Mamed’: ‘Volgens hem wilden de Joden, die daarmee hun eigen wet overtraden, hem [Jezus] kruisigen, maar toen ze hem hadden gegrepen, kruisigden ze slechts zijn schaduw, want Christus zelf werd niet gekruisigd en is ook niet gestorven.’

Ook deze (voor christenen doldwaze) mededeling is inderdaad te vinden in de Koran (soera 4, vers 157). Johannes heeft het daarna over ‘vele andere lachwekkende absurditeiten’ in de openbaring van deze zogenaamde profeet, en voegt daar honend aan toe: ‘En hij bralt dat dat door God naar hem is neergezonden.’ Hij kent ook nog een gemene roddel over Mohammed:

Deze Mamed heeft, zoals reeds vermeld, vele onzinnige verhalen op schrift gesteld en elk daarvan een naam gegeven, zoals het hoofdstuk De vrouw, waarin hij duidelijk voorschrijft dat een man vier vrouwen en duizend concubines mag nemen als dat mogelijk is, dat wil zeggen zoveel als zijn hand eronder kan houden afgezien van zijn vier vrouwen, en dat hij naar believen een vrouw weg kan sturen als hij dat wil en een andere nemen.

De Koran bevat een soera getiteld ‘De vrouwen’ (al-Nisaa, soera 4). De titel is ontleend aan het derde vers, dat betrekking heeft op de correcte behandeling van weeskinderen. Wanneer een man een wees onder zijn hoede krijgt, is het verstandiger om met haar te trouwen, zegt God: ‘Een of twee of drie of vier’. Als een man zijn vrouwen niet gelijk kan behandelen, moet hij niet trouwen en zijn gerief maar halen bij zijn slavinnen. Johannes’ opmerking dat een moslim ‘naar believen een vrouw weg kan sturen’ verwijst naar het traditionele Arabische gebruik dat een man een vrouw weg kan sturen door drie keer de zogenoemde *talaak*-formule uit te spreken. Johannes gebruikt deze in zijn ogen schandelijke praktijken als opstapje voor een smeugig verhaal: ‘Deze regel heeft hij om de volgende reden ingesteld. Mamed had een kameraad genaamd Zaid. Die had een mooie vrouw waar Mamed verliefd op werd [...]’ Deze Zaid zou zijn vrouw vrijwillig hebben afgestaan aan Mohammed – en God keurde hun huwelijk goed. Johannes geloofde daar uiteraard niets van. De hele affaire stonk. Mohammed heeft Zaid’s vrouw gewoon ingepikt, aldus Johannes.

Hierna schrijft hij: ‘In datzelfde hoofdstuk geeft hij ook nog dergelijke voorschriften: Bewerk de aarde die God u gegeven heeft en verzorg haar goed, en doe dat zus en zo. Laat ik maar niet alle obscene dingen zeggen zoals hij dat doet.’ Hij verwijst daarmee ongetwijfeld naar het volgende vers:

Uw vrouwen zijn een akker voor u, zo komt dan tot uw akker zoals gij maar wilt, maar doet iets daaraan voor u voorafgaan.

(2:223)

Maar dat staat dus niet in soera 33, maar in soera 2. Daarna gaat het vaker mis. Johannes heeft het over een hoofdstuk dat de titel ‘De kameel van

God' zou dragen, met daarin een verhaal over een kameel 'die de hele rivier placht leeg te drinken'. De Koran kent geen soera met deze titel en een dergelijk verhaal komt er niet in voor. Hij vermeldt een hoofdstuk 'De tafel' waarin zou staan dat Jezus aan God een (gedekte) tafel vroeg. Want God zou tegen Christus hebben gezegd: 'Ik heb jou en de jouwen een onvergankelijke tafel gegeven.' Soera 5 van de Koran heeft als titel al-Ma'ida, ('De dis', dat wil zeggen dat wat er op tafel staat; Arabieren kenden geen tafels om van te eten), en vers 114 van die soera vermeldt dat God een 'dis' uit de hemel liet neerdalen voor Jezus en zijn apostelen. Maar die opmerking van God is daar niet te vinden.

Kortom, Johannes' aanval is fascinerend, maar het is duidelijk dat hij bij het schrijven van de *Pege gnoseos* geen exemplaar van de Koran bij de hand had. Hij geeft geen enkel accuraat Korancitaat (behalve dan die ene tekst die ook op de Rotskoepel was aangebracht!). Hij moest vertrouwen op zijn geheugen. Met als gevolg dat het hier en daar fout gaat. Maar toch moet Johannes de Koran ooit uitgebreid bestudeerd hebben. Zo uitgebreid dat hij exact dié verzen heeft weten te vinden waar de Profeet (in zijn ogen) helemaal de mist in gaat. Johannes' aanval was uniek en ongehoord. Hij was duidelijk geïrriteerd en verbitterd. Wat hem betreft was de tijd van zwijgen en dulden voorbij. De *Pege gnoseos* zette de toon van het debat in de komende eeuwen, tot nu aan toe. De gelijkstelling van Maria met Mirjam de zuster van Mozes, de curieuze opmerking over de kruisiging, de omgang met slavinnen, het verhaal van de vrouw van Zaid – dat zijn kritiekpunten waar moderne christelijke islamcritici ook graag bij stilstaan.

Hoe had het zo ver kunnen komen? Wat was dat voor geloof dat het christelijke Byzantijnse keizerrijk zo diep had vernederd, en het christendom durfde uit de dagen? Wat was dat voor openbaring? En wie was toch die Mohammed? Daarover gaat dit boek. En om dat alles beter te begrijpen, moeten we ver terug in de tijd naar het fatale jaar 602.

Deel een

1 Het fatale jaar 602

In het veertiende regeringsjaar van koning Khosroe en in het twintigste regeringsjaar van keizer Maurikios, kwam het Byzantijnse leger in Thracië tegen de keizer in opstand en zette een man genaamd Fokas als hun koning op de troon. Na gezamenlijk te zijn opgetrokken naar Constantinopel, vermoordden ze de keizer en zijn zoon, en zetten Fokas op de troon van het rijk. Daarna gingen ze naar Thracië om de vijand tegen te houden.

Aldus de Armeense kroniekschrijver Sebeos. Het Byzantijnse rijk had al heel wat politieke crises en paleisrevoluties meegemaakt. Maar deze staatsgreep, in 602, was anders. Voor het eerst in de geschiedenis van het rijk was er een christelijke keizer vermoord terwijl deze nog op de troon zat. En Fokas vermoordde bovendien diens vijf zonen. Dat ongekende bloedbad zette een aantal ontwikkelingen in gang die verre gaande gevolgen zouden hebben.

Khosroe was de koning der koningen van het Perzische rijk. De Perzen waren de aartsvijanden van de Byzantijnen. Byzantijnse keizers stonden vaak voor de lastige taak hun aandacht (en legers) te verdelen tussen oost en west; tussen de Perzische dreiging en de dreiging die uitging van de stammen in Thracië (het huidige Bulgarije/Roemenië). Blijkbaar waren de troepen in Thracië, die onder leiding stonden van Fokas, ontevreden geworden over de steun die ze vanuit Constantinopel kregen. En dus besloten ze om iemand uit hun midden tot keizer te maken. Iemand die hun belangen beter zou dienen: hun eigen legerleider. Maar keizer Maurikios zat al twintig jaar op de troon, voor Byzantijnse begrippen was dat een hele prestatie, een teken dat hij het vak beheerste. Maurikios had bovendien in die twintig jaar, door strategische benoemingen een stevige machtsbasis opgebouwd, met trouwe volgelingen op belangrijke posten in het hele rijk. En die waren niet van plan zich te onderwerpen aan Fokas.

Spoedig deed het gerucht de ronde dat Maurikios' oudste zoon had weten te ontkomen aan het bloedbad. Sebeos schrijft:

Nu had keizer Maurikios een zoon genaamd Theodosios, en het gerucht ging door het hele land dat Theodosios ontsnapt was en naar de Perzische koning was gegaan. Dus was er grote onrust in het land van de Romeinen. In de hoofdstad, in de stad Alexandrië in Egypte, in Jeruzalem en Antiochië en in alle delen van het land namen mensen het zwaard op en vermoordden elkaar. Keizer Fokas gaf het bevel alle rebellen die zijn gezag afwezen, te doden. Velen werden gedood in de hoofdstad. Hij stuurde een prins genaamd Bonos met troepen naar Antiochië, Jeruzalem en alle delen van het land. Deze vertrok en veroverde Antiochië en Jeruzalem, en zowat alle steden in dat land werden met het zwaard verwoest.

De staatsgreep liep met andere woorden uit op een bloedige burgeroorlog. En dat was nog maar het begin. De chaos in het Byzantijnse rijk deed de Perzische koning Khosroe besluiten tot een aanval. En die aanval zou het Byzantijnse rijk bijna fataal worden. Maar hij zou ook de weg vrijmaken voor een nieuwe keizer, Heraklios. Misschien wel de grootste van alle Byzantijnse keizers. Deze zou de strijd aanbinden met de Perzen en hij zou er uiteindelijk in slagen, na een oorlog die een kwart eeuw duurde, het Perzische rijk te verslaan.

Die immense oorlog wordt beschouwd als het laatste grote militaire conflict van de antieke wereld. Eenmaal uitgeraasd, bleek dat beide rijken zodanig waren verzwakt dat de regio betrekkelijk eenvoudig in handen kon vallen van een compleet nieuwe macht: de Arabieren. Die introduceerden een nieuw geloof: de islam. En al deze ontwikkelingen werden in gang gezet door die staatsgreep, in het twintigste regeringsjaar van Maurikios, in november van het jaar 602.

Wat wás dat Byzantijnse rijk? Het Romeinse rijk reikte op het hoogtepunt van zijn macht van Engeland tot diep in het Midden-Oosten. Het was het rijk van Julius Caesar, van keizer Augustus, keizer Nero en nog veel meer beroemde namen. Een rijk dat de complete Middellandse Zee omsloot, die men dan ook trots *mare nostrum* noemde: onze zee. Een rijk dat in de loop der jaren zó groot was geworden dat het in de praktijk onmogelijk vanuit die ene hoofdstad, Rome, bestuurd kon worden. De Ro-

meinen waren zich daar goed van bewust. Als het rijk van twee kanten werd bedreigd – door de Germanen en de Goten vanuit het westen, en door de Perzen vanuit het oosten, bijvoorbeeld – was het voor één enkele keizer onmogelijk om snel en efficiënt in oost én west op te treden. Dan moest hij één helft van het rijk tijdelijk aan zijn lot overlaten. Daarom nam keizer Diocletianus op een gegeven moment het radicale besluit om het rijk in tweeën te splitsen.

Diocletianus (regeerperiode 284-305) wees zijn kundige generaal Maximianus aan als keizer over het westelijk deel van het rijk, terwijl hijzelf bleef heersen over het oostelijk deel. Rome verloor daarmee zijn functie als hoofdstad: Maximianus wilde meer in het centrum van zijn westelijk deelrijk zitten en maakte Milaan tot hoofdstad, en Diocletianus zette zijn troon in Nicomedia (het huidige Izmit in Turkije, niet ver van het huidige Istanbul). Gezamenlijk deden ze daarna een poging om nog een ander probleem op te lossen, waar het Romeinse rijk ook al eeuwen mee worstelde: dat van de troonopvolging. Wanneer een keizer overleden was, of vermoord, of op het slagveld was gesneuveld, brak er vaak een bloedige strijd om de macht uit. Soms zó erg dat de eenheid van het rijk op het spel kwam te staan. Om te voorkomen dat zo iets na hun dood ook weer zou gebeuren, wezen Diocletianus en Maximianus alvast hun toekomstige opvolgers aan: Galerius en Constantius Chlorus ('Bleekneus'). Die twee kregen de titel 'caesar' en mochten ook een deel van het rijk besturen. Vanaf dat moment had het Romeinse rijk dus eigenlijk vier keizers.

In het jaar 305 was het grote moment aangebroken: Diocletianus en Maximianus deden tegelijk afstand van de troon, en Galerius en Constantius werden de nieuwe keizers van respectievelijk het Oost- en West-Romeinse rijk. Geen staatsgreep, geen moordpartijen, geen oorlog. Het werd een volstrekt vreedzame machtsoverdracht. Voor Romeinse begrippen een formidabele prestatie. Maar uiteindelijk bleek oorlog toch onvermijdelijk.

Om de toekomstige relatie tussen de beide rijkdelen veilig te stellen, was afgesproken dat Constantius' zoon Constantijn opgevoed zou worden aan het hof van Diocletianus in Nicomedia. Constantijn werd in 305 dus een onderdaan van Galerius. Maar hij zou keizer van het westelijk

deel van het rijk worden, en hij voelde zich daar in Nicomedia uiteindelijk niet op zijn gemak. Stiekem vluchtte hij naar het Westen, en voegde zich bij zijn vader, die op dat moment in Brittannië zat. De relatie tussen Galerius en Constantius verzuurde daardoor. Eigenlijk hadden ze in goed overleg twee opvolgers moeten kiezen, zoals hun voorgangers Diocletianus en Maximianus hadden gedaan, maar dat gebeurde niet. Na Constantius' dood riepen de troepen in Brittannië zijn zoon uit tot zijn opvolger. Galerius weigerde Constantijn te erkennen, maar de provincies Brittannië en Gallië kozen wél diens kant. Na een lange serie oorlogen, eerst in het Westen (waar Constantijn met enkele troonpretendenten moest afrekenen) en later in het Oosten, kon Constantijn zich in 325 weer de enige keizer over het complete Romeinse rijk noemen. Het 'experiment' van Diocletianus was mislukt.

Constantijn keerde echter niet terug naar Milaan of Nicomedia (of Rome), maar besloot om een nieuwe hoofdstad te stichten. Hij koos daarvoor de havenstad Byzantion aan de Bosporus, niet ver van Nicomedia, en noemde hem naar zichzelf: Constantinopolis (Constantinopel). Constantijn was een doortastend bestuurder en Constantinopel ontwikkelde zich al snel tot een ware wereldstad. Maar al snel stak het oude probleem van de onbestuurbaarheid van het immense rijk de kop weer op. De beide rijkdelen groeiden steeds verder uit elkaar, en in 395 deelde keizer Theodosios het rijk opnieuw in tweeën door het te verdelen over zijn twee zonen, Honorius en Arcadius. Daarna zou het rijk nooit meer een eenheid worden.

Honorius erfde het westelijk deel; Arcadius erfde het Oosten, inclusief Constantinopel. Het westelijke deel werd in de daaropvolgende eeuw onder de voet gelopen door een groot aantal Germaanse stammen. De laatste westelijke keizer, Romulus Augustulus, werd in het jaar 476 afgezet door de Germaanse leider Odoaker. Daarna bestond alleen nog het Oost-Romeinse rijk, ruwweg (het huidige) Griekenland, de Balkan, Turkije, Syrië, Israël, Egypte en een flink stuk van Noord-Afrika. Oostwaarts reikte het tot diep in Mesopotamië (het huidige Irak). Daar liep de zwaarbewaakte grens met Perzië. De val van het westelijk deel van het rijk maakte in het Oosten overigens niet veel indruk. Dat deel van het rijk had economisch en cultureel nooit echt veel voorgesteld, vond men. Zij, in het Oosten, waren de enige echte Romeinen! Maar om duidelijk

te maken dat dit oostelijke rijk toch iets heel anders was dan het ‘oude’ Romeinse rijk, noemen historici het Oost-Romeinse rijk van ná 476 het Byzantijnse rijk. Naar Byzantion dus, dat Constantijn had benoemd tot zijn nieuwe hoofdstad.

In de daaropvolgende eeuw, pakweg tot aan de staatsgreep van Fokas, kende het Byzantijnse rijk glorieuze jaren, maar het heeft ook heel wat rampen moeten doorstaan. Het kreeg in toenemende mate te maken met invallen van steppevolken, die vanuit Azië en Oost-Europa de Balkan binnendrongen en soms door wisten te stoten tot voor de poorten van Constantinopel. Dat was geen nieuw probleem; de gevaarlijkste inval ooit was die van de Hunnen geweest, rond 400. De Byzantijnen slaagden er uiteindelijk in hen af te kopen, waarna de Hunnen vertrokken, richting West-Europa. En dan was er de builenpest. Wetenschappers zijn het er niet over eens waar die ziekte vandaan kwam, hoogstwaarschijnlijk uit India. Bij de eerste en meest verwoestende uitbraak, die van 541, werd de ziekte het eerst gesignaleerd in Egypte, in de havenstad Pelusion. Spoedig daarna dook ze op in de grote, overvolle (en smerige) steden Alexandrië en Constantinopel, en vervolgens in Syrië, waar de derde grote stad van het rijk lag, Antiochië. Daarna bereikte de ziekte Mesopotamië, en omstreeks 545 Perzië.

Constantinopel kreeg al in de zomer van 542 met de builenpest te maken. In vier maanden tijd stierf naar schatting de helft van de vijfhonderdduizend inwoners. De toenmalige keizer, Justinianus, werd ook ziek, maar herstelde. De kroniekschrijver Prokopios, die tijdens die eerste uitbraak in de stad was, schrijft dat ‘de hele mensheid bijna volledig werd uitgeroeid’. De lijken werden eerst begraven, maar toen dat niet meer mogelijk was werden de torens van de stadsmuren ermee gevuld. Nog later werden ze in zee gedumpt. In de decennia daarna zou de pest nog een paar keer opnieuw uitbreken, en steeds opnieuw grote aantallen slachtoffers maken.

Een andere ‘plaag’ die het Byzantijnse rijk regelmatig teisterde, werd gevormd door de religieuze conflicten. Niet alleen tussen joden en christenen, maar vooral tussen christenen onderling liepen de spanningen hoog op. Het christendom was in de vierde eeuw de dominerende religie geworden in het Romeinse rijk, maar zo tegen het eind van die-

zelfde eeuw, dus nog vóórdat het oostelijke en het westelijke deel hun eigen weg gingen, was er in de kerk een heftig conflict uitgebarsten over een oude vraag: wat was Jezus Christus nu precies geweest? Een God, een mens, of allebei? Kern van het probleem was dat de engel Gabriël aan Maria had verkondigd dat zij een zoon zou baren, en op Maria's vraag hoe dat mogelijk was, geantwoord had: 'De Heilige Geest zal over je komen en de kracht van de Allerhoogste zal je als een schaduw bedekken.' Daarom zou het kind 'Zoon van God' worden genoemd (Lucas 1:35). Was hij daarmee een God? Of was Jezus een mens van vlees en bloed geweest, en had hij als gewoon mens op aarde geleefd? De apostel Paulus worstelde al met die vraag en duidde Jezus in zijn Eerste brief aan de Korinthiërs aan als 'de laatste Adam'. Beiden, Adam en Jezus, waren geen gewone stervelingen maar waren door God tot leven geroepen (waarbij Paulus opmerkt dat Adam ontstaan was uit stof, terwijl Jezus' lichaam hemels, of geestelijk zou zijn geweest; 1 Korintiërs 15:45). De evangelist Johannes beschouwde Jezus als een puur geestelijke verschijning veroorzaakt door Gods Woord: 'Het Woord is mens geworden' (Johannes 1:14). Uit deze discussie ontstond de officiële leer van de Kerk die zei dat Christus de zoon van God was én onderdeel van de goddelijke drie-eenheid (God de Vader, God de Zoon, en de Heilige Geest). En wat zijn 'natuur' betreft: Christus was niet uitsluitend God en ook niet uitsluitend mens; hij was allebei. Maar natuurlijk ook weer niet half god/half mens. Jezus had, zoals dat officieel heette, twee 'naturen': goddelijk én menselijk (in het Grieks: *dio fyseis*, en daarom heet deze formulering het 'diofysitisme'). Hoe die 'mix' er nu precies uitzag, was voor velen onduidelijk.

Rond 400 lanceerde bisschop Nestorius van Constantinopel een visie die tot enorme conflicten zou leiden. Waar Nestorius mee worstelde was de rol van Maria in dit verhaal. Kon een mens een god baren? Hij loste dat op door te stellen dat Maria slechts de moeder was geweest van de menselijke Jezus, en niet van de goddelijke. Maar Maria werd in die dagen zeer vereerd, en dus werd Nestorius flink aangevallen. Zijn grootste tegenstander werd bisschop Kyrillos van Alexandrië, die vond dat Nestorius de goddelijke en de menselijke natuur van Christus te veel uit elkaar had getrokken. Kyrillos omschreef Christus als 'één vleesgeworden natuur van het Woord van God'. Christus had met andere woorden niet uit twee 'naturen' bestaan, maar was een mysterieuze transformatie van